

Η Σκοτεινή Πλευρά της Εργασιακής Ευελιξίας: Έρευνα Πεδίου στην Ευρύτερη Περιοχή Θεσσαλονίκης

Θ. ΠΕΛΑΓΙΔΗΣ*

Εισαγωγή

Η θεωρητική διαμάχη για την “ευελιξία”, η οποία έχει ως ενδεικτικό σημείο αφετηρίας της το γνωστό βιβλίο των Piore και Sabel (1984) “The Second Industrial Divide”, φαίνεται, από τις αρχές της δεκαετίας του '90, να δίνει τη θέση της σε εμπειρικές μελέτες (case studies) συγκεκριμένων παραγωγικών συστημάτων, ιδιαίτερα μάλιστα εκείνων που χαρακτηρίζονται από έντονες διεργασίες βιομηχανικής αναδιάρθρωσης. Η αλλαγή προσανατολισμού της θεματικής των άρθρων που δημοσιεύονται διεθνώς, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως συγκυριακή. Κι αυτό γιατί φαίνεται πως, πέρα από κάποιες κοινά αποδεκτές έννοιες και θεωρητικά εργαλεία ανάλυσης των “νέων εξελίξεων” (new developments), οι μεταλλαγές των παραγωγικών δομών και οι νέες μορφές που προκύπτουν διαφέρουν, όχι μόνο από χώρα σε χώρα, αλλά ιδιαίτερα από περιοχή σε περιοχή. Η ιστορική και γεωγραφική ιδιαιτερότητα κάθε περιοχής, οι διαφορετικές μορφές της εργασιακής απασχόλησης και των παραγωγικών δομών, το θεσμικό πλαίσιο και ακόμη οι τοπικές ιδιαιτερότητες, φαίνεται στις μέρες μας να προσδίδουν στα επιμέρους και κατά τόπους παραγωγικά συστήματα τα χαρακτηριστικά της πολυμορφίας και της ετερογένειας - μεταξύ τους - κάνοντας έτσι την όποια προσπάθεια τυποποίησης και αναγωγής τους σε γενικότερα θεωρητικά πρότυπα απλουστευτική και αμφίδολης εγκυρότητας. Ενδεικτικό παράδειγμα τέτοιας “τυποποίησης” αποτελεί η διαμάχη για το αν η “ευέλικτη εξειδίκευση” τείνει να επικρατήσει

* Θοδωρής Πελαγίδης, S.P.E.S. Ερευνητής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων στο Université Paris VIII, P.D. Fellow στο Center for European Studies, Harvard University.

Ο Συγγραφέας θα ήθελε να ευχαριστήσει τους δύο ανώνυμους κριτές του περιοδικού για τις επικοδομητικές παρατηρήσεις τους σε προηγούμενη μορφή του παρόντος άρθρου.

παγκοσμίως (Piore-Sabel doctrine) ή αντίθετα, έχουμε σήμερα μια ανανέωση του φορντισμού (Sayer, Neo-fordism). Ο αυξανόμενος αριθμός των "case studies" που εμφανίζονται στη βιβλιογραφία (Angel 1991, Hansen 1991, Scott 1992, Morris and Lowder 1992) ενισχύει την άποψη ότι ο ενδογενής χαρακτήρας και η διαφορετικότητα των - επιμέρους και κατά περιοχές - δομών της βιομηχανίας και των αγορών, δεν επιτρέπει την αναγωγή των ιδιαίτερων περιοχών/παραγωγικών συστημάτων σ' ένα παγκόσμιο, γενικό και σχετικά όμοιο πρότυπο συσσώρευσης και παραγωγικών δομών, όπως χαρακτηριστικά ήταν ο φορντισμός (Pelagidis 1993, Salais and Storper 1992). Δύσκολα έτσι μπορεί να υποστηριχτεί ότι υφίσταται σήμερα ένα μοναδικό, ομοιογενές και γενικευμένο παγκοσμίως πρότυπο "ευέλικτης συσσώρευσης", αφού η τελευταία παρουσιάζεται διαφοροποιημένη από περιοχή σε περιοχή και με πλήθος διαφορετικούς τρόπους και συνδυασμούς παραγωγικών μορφών, τύπων αγορών και απασχόλησης, βαθμού εργασιακής ειδίκευσης, θεσμικών, γεωγραφικών και ιστορικών πλαισίων. Όλα αυτά καθορίζουν, σε σημαντικό βαθμό, το συγκριτικό πλεονέκτημα της κάθε βιομηχανικής περιοχής.

Η ευελιξία, ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό των νέων εξελίξεων στην παραγωγή, αποτελεί το μέσο με το οποίο η κάθε επιχείρηση ή το κάθε παραγωγικό σύστημα, ανταποκρίνεται στις αιφνίδιες διακυμάνσεις των αγορών και του οξύτατου ανταγωνισμού. Αμυντική και επιθετική ευελιξία ως "στατική" και "δυναμική-τεχνολογική" στρατηγική αντίστοιχα, αποτελούν γενικές έννοιες αφετηρίας και δίνουν το στίγμα και την προοπτική των παραγωγικών συστημάτων. Υπόθεση αυτής της εργασίας - που επιβεβαιώνεται μάλιστα από την έρευνα πεδίου - είναι ότι σε κάθε αναφορά σε χώρες ή περιοχές μεσαίας ή χαμηλής ανάπτυξης, η ευελιξία που παρατηρείται δεν περιλαμβάνει "hi-tech" δραστηριότητες αλλά περισσότερο αφορά "παραδοσιακά αγαθά" (ένδυση, υπόδηση, τρόφιμα, ποτά, κλωστοϋφαντουργία, κ.ά.). Οι δε παραγωγικές μεθόδους που χρησιμοποιούνται, επικεντρώνονται όχι τόσο στην υψηλή τεχνολογία, αλλά κυρίως στον παράγοντα εργασία και μάλιστα τις περισσότερες φορές, στην υποβαθμισμένη μορφή/εκδοχή της.

Σκοπός λοιπόν της έρευνας αυτής είναι να διερευνήσει τη μορφή και τα χαρακτηριστικά της εργασιακής κυρίως ευελιξίας στην Ευρύτερη Περιοχή Θεσσαλονίκης (ΕΠΘ), περιοχή γνωστή για τη δυναμικότητα, την προοπτική, αλλά και για τις ευέλικτες παραγωγικές και εργασιακές δομές της (Λαγόπουλος κ.ά. 1985, Κομνηνός κ.ά. 1990, Chadjimichalis and Vaiou 1990, Βαΐου κ.ά. 1991, Papadimitriou 1991). Η έρευνα εξειδικεύεται στην ένδυση και στην κλωστοϋφαντουργία, αφού πρόκειται

για τους κυρίαρχους βιομηχανικούς κλάδους της περιοχής.

Στο πρώτο μέρος παρουσιάζονται οι έννοιες της αριθμητικής και λειτουργικής εργασιακής ευελιξίας στα πλαίσια της “ευέλικτης επιχείρησης”, καθώς και οι διαφορετικές προσεγγίσεις που τις συνοδεύουν. Στο δεύτερο μέρος, οι παραπάνω έννοιες χρησιμοποιούνται για τη διερεύνηση των χαρακτηριστικών της ευελιξίας στην ΕΠΘ στους βιομηχανικούς κλάδους που προαναφέρθηκαν. Με την έρευνα πεδίου συγκεκριμενοποιείται η ιδιαίτερη μορφή ευελιξίας η οποία φαίνεται να στηρίζει τον - όποιο - δυναμισμό του εν λόγω παραγωγικού συστήματος. Τα αποτελέσματα της έρευνας πεδίου συμπληρώνονται με στατιστικά στοιχεία τα οποία ολοκληρώνουν την εικόνα της ΕΠΘ και το ρόλο της “ευελιξίας” στη δομή της. Στο παράρτημα παρουσιάζονται τα δενδρογράμματα/συστάδες.

1. Αριθμητική και λειτουργική ευελιξία: Ποικιλία και διαφοροποίηση των ερμηνευτικών προσεγγίσεων.

Οι έννοιες της “αριθμητικής” (numerical) και της “λειτουργικής” (functional) ευελιξίας που έχουν εισαχθεί συστηματικά από τον Atkinson (1985), αποτελούν τα πιο αποδεκτά εργαλεία και έννοιες στη βιβλιογραφία για τη διερεύνηση των σύγχρονων μεταβολών στη μισθωτή εργασία και στις εργασιακές σχέσεις γενικότερα. “Αριθμητική ευελιξία” ορίζεται ως η ευελιξία με την οποία ο αριθμός των απασχολούμενων - αλλά και ο μισθός τους (μισθιακή ευελιξία) - μπορεί να προσαρμόζεται στις μεταβολές της ζήτησης. Η “λειτουργική ευελιξία”, από την άλλη, αναφέρεται στην ευελιξία των απασχολούμενων όσον αφορά τις τεχνικές τους δυνατότητες για εκτέλεση ποικίλων εργασιών προσαρμοσμένων στις διακυμάνσεις της ζήτησης, αλλά και στις - ποιοτικές - αλλαγές στη σύνθεσή της (ο.π.: 3). Οι Pollert (1988α, 1988β) και Atkinson (1985), τοποθετούν την παραπάνω διάκριση στο πλαίσιο της “ευέλικτης επιχείρησης” (flexible firm). Ο τύπος της “ευέλικτης επιχείρησης” περιλαμβάνει μια “κεντρική ομάδα απασχολούμενων” (core group), περιβεβλημένη από δύο “περιφερειακές ομάδες” (peripheral groups). Οι απασχολούμενοι στον “πυρήνα” (core) της επιχείρησης απολαμβάνουν σχετικά μεγάλη εγγύηση της θέσης απασχόλησης (job security), προοπτικές επαγγελματικής ανόδου, δυνατότητα συνεχούς επαν-εκπαίδευσης, μόνιμη εργασιακή σχέση (permanence), ικανοποιητική σύνταξη, ασφάλιση και άλλα δικαιώματα οφέλους (benefit rights) (Harvey 1990: 150-1). Η ομάδα αυτή των εργαζόμενων, η οποία σε σχέση με την περιφερειακή είναι συνήθως μικρότερη αριθμητικά, είναι ευέλικτη και προσαρμόσιμη όσον αφορά τις ικανότητες των εργαζόμενων

να αλλάζουν θέσεις εργασίας και γενικά να εκτελούν τις πιο ειδικευμένες και πολυσύνθετες διανοητικές εργασίες. Το είδος αυτό της εργασίας των εργαζόμενων στον πυρήνα της επιχείρησης - ή σε επιχειρήσεις του πυρήνα - προσιδιάζει περισσότερο στο πρότυπο της "λειτουργικής ευελιξίας". Αντίθετα, οι "περιφερειακοί εργαζόμενοι" δε φαίνεται να διατηρούν την ίδια σχέση εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, οι περιφερειακές ομάδες εργαζόμενων χωρίζονται σε δύο υπο-ομάδες: η πρώτη αποτελείται από πλήρως απασχολούμενους εργαζόμενους, που όμως είναι άφθονοι στην αγορά εργασίας και τα προσόντα τους είναι χαμηλού επιπέδου (εργασίες ρουτίνας, υπάλληλοι, γραμματείς κτλ.). Οι ιδιότητες τους αυτές κάνουν το ρυθμό αντικατάστασής τους υψηλό και τις απολύσεις τους ιδιαίτερα συχνές, ιδίως όταν οι διακυμάνσεις της ζήτησης το απαιτούν. Η δεύτερη περιφερειακή ομάδα παρέχει ακόμη μεγαλύτερη "αριθμητική ευελιξία", καθώς περιλαμβάνει μερική (part-time), ευκαιριακή (casual), προσωρινή (temporaty) και γενικά υπεργολαβική σχέση εργασίας, με κατά κανόνα επαχθείς όρους απασχόλησης και με ακόμη λιγότερη εγγύηση της θέσης εργασίας (Harvey 1990: 150-1). Εσωτερικώς, (εσωτερικό φασόν) ή εξωτερικώς (εξωτερικό φασόν ή υπεργολαβία) απασχολούμενοι, οι εργαζόμενοι των περιφερειακών ομάδων εκτελούν τις πιο ανειδίκευτες εργασίες, αμείβονται με ιδιαίτερα πενιχρούς μισθούς και εργάζονται κατά κανόνα υπό συνθήκες υποβαθμισμένες. Η ύπαρξη των ομάδων αυτών δίνει τη δυνατότητα στην επιχείρηση που τις απασχολεί, εκμεταλλευόμενη τη διαθεσιμότητά τους λόγω της υψηλής ανεργίας και του οξύτατου ανταγωνισμού στην αγορά εργασίας, να αυξομειώνει τον αριθμό των υποβαθμισμένων θέσεων εργασίας και να εξάγει έτσι το κόστος της στασιμότητας των αγορών, της οικονομικής κρίσης και των διακυμάνσεων της ζήτησης, στον παράγοντα εργασία. Έτσι, καθίσταται δυνατή και η διακύμανση των μισθών των εργαζόμενων αναλόγως της ζήτησης, αλλά και της απόδοσης τους (wage flexibility). Κατ' αυτήν την έννοια, γίνεται αντιληπτό ότι οι περιφερειακές ομάδες, αν και δεν επιτελούν εργασίες υψηλής ειδίκευσης, εντούτοις αποτελούν παράγοντες καθοριστικούς και απαραίτητους για την επιδίωξη των επιχειρήσεων - και επομένως και για την εγγύηση της θέσης εργασίας και του ικανοποιητικού μισθού των εργαζόμενων του "πυρήνα" - στις σημερινές συνθήκες της οικονομικής στασιμότητας και του σκληρού ανταγωνισμού.

Η διάκριση ανάμεσα σε "αριθμητική" και "λειτουργική" ευελιξία σε θεωρητικό επίπεδο, στα πλαίσια του προτύπου της "ελέγκτης επιχείρησης", δε σημαίνει καθόλου ότι συναντάται στην πράξη με την ίδια καθαρότητα, όπως άλλωστε τονίστηκε παραπάνω αλλά όπως θα διαπιστώσουμε και από την έρευνα πεδίου παρακάτω. Πολύ δε περισσότερο, δεν σημαίνει

ότι υπάρχει συμφωνία ανάμεσα στους ερευνητές για τη μορφή της εργασιακής ευελιξίας (αριθμητική ή λειτουργική) που φαίνεται να επικρατεί σήμερα.

Το Piore-Sabel δόγμα (P-S doctrine), εμπνευσμένο από τις περιπτώσεις της λεγόμενης αναγεννημένης “μικρομεσαίας κλίμακας” επιχείρησης στην “Τρίτη Ιταλία” (Third Italy), φαίνεται να υιοθετεί την άποψη πως σε μια οικονομία (type of economy) του τύπου της “ευέλικτης εξειδίκευσης”, η εργασιακή διαδικασία εμφανίζει περισσότερο χαρακτηριστικά “λειτουργικής ευελιξίας”. Στην περίπτωση της “Τρίτης Ιταλίας” (Brusco 1982, 1986, Solinas 1982, Bagnasco 1981, Piore and Sabel 1984, Murray 1988a, 1988b), τα επιμέρους υπεργολαβικά δίκτυα μικρομεσαίων επιχειρήσεων, ενώ εξασφαλίζουν ευελιξία μέσω της αποκέντρωσης της παραγωγικής διαδικασίας, παράλληλα - όπως υποστηρίζει το P-S δόγμα - ευνοούν την αναβάθμιση της εργασίας. Οι δε μισθοί, είτε είναι ανάλογοι του βαθμού ειδίκευσης των απασχολούμενων, είτε καθορίζονται με κλαδικές συμβάσεις (sectoral bargaining) (Leborgne and Lipietz 1990a: 1901). Είναι λοιπόν - κατά το P-S δόγμα - το μοντέλο της “ευέλικτης εξειδίκευσης” (flexible specialisation) στην “Τρίτη Ιταλία” αλλά και γενικότερα η φύση των νέων ευέλικτων τεχνολογιών (flexible technologies) που αναβαθμίζουν την εργασία και “αιταιούν” εργαζόμενους πολυ-ειδικευμένους (polyvalent /multiskilled), ικανούς να επιτελέσουν μια σειρά εργασιών σχετικά διαφορετικών μεταξύ τους, να παρέμβουν ουσιαστικά στην παραγωγική διαδικασία, στο σχεδιασμό και στην παραγωγή των προϊόντων, αλλά και να συνεργαστούν μέσα από ομάδες εργασίας (teams) μεταξύ τους για την αύξηση της παραγωγικότητας και την ποιοτική αναβάθμιση του προϊόντος (Sabel 1982: 194, Sabel 1989, Piore and Sabel 1987, Zeitlin 1987).

Την αναβάθμιση των τεχνικών δεξιοτήτων, αλλά και γενικά του ρόλου των εργαζομένων στην παραγωγή ως δυνατότητα που απορρέει από τους “νέους καιρούς” (new times), τονίζουν επίσης συγγραφείς όπως ο R. Murray (1985, 1987, 1988a, 1988b, 1991a, 1991b), ο R. Kaplinsky (1988a, 1988b), ο H. Schmitz (1989), όλοι της “Σχολής” του Ινστιτούτου Αναπτυξιακών Σπουδών (I.D.S.) του Πανεπιστημίου του Sussex, καθώς και οι M. Jacques (1988), M. Best (1990), M. Mackintosh και H. Wainwright (1987), J. Mulgan (1988), όλοι προσκείμενοι στο Αγγλικό Εργατικό Κόμμα. Μέσα στο πλαίσιο του μετα-φορντιστικού καπιταλισμού και των “νέων καιρών”, οι “νέες εξελίξεις” μεταθέτουν τη στρατηγική των επιχειρήσεων, σύμφωνα με τους παραπάνω συγγραφείς, από την κλίμακα στους “εναλλασσόμενους

στόχους" (scope economies) και από το κόστος στην ποιότητα. Η ενδυνάμωση του καταναλωτικού κινήματος (consumerism), μαζί με την αναβάθμιση του ρόλου των χρηστών (users), καθοδηγεί τις οικονομικές μονάδες όλο και περισσότερο στην παραγωγή διαφοροποιημένων προϊόντων (Jacques 1988). Έτσι, οι ποιοτικές μεταβολές της ζήτησης και γενικά η διαφοροποίηση των αγορών, φαίνεται να καθορίζουν την παραγωγή και γενικότερα τη συμπεριφορά των οικονομικών μονάδων (Murray 1988b: 12). Αν και αναγνωρίζεται ο κίνδυνος μέσα από τις νέες εξελίξεις να θαθύνει το χάσμα ανάμεσα στους εργαζομένους του πυρήνα και της περιφέρειας (op.cit.: 12), οι ιεραρχίες και οι δομές των συστημάτων γενικά χαλαρώνουν και αποκεντρώνονται, γίνονται πιο ανοιχτές στην πρόσβαση από κοινωνικές δυνάμεις, ενώ στην παραγωγική διαδικασία ευνοούνται διαδικασίες που βασίζονται στη συνεργασία ειδικευμένων εργαζομένων. Οι "νέοι καιροί" της ευελιξίας, σύμφωνα με τους παραπάνω συγγραφείς, όχι μόνο αποτελούν μια νέα μεταφορντιστική (post-fordist) πραγματικότητα, αλλά και δίνουν τη δυνατότητα για μια στρατηγική αναδιάρθρωσης σε όφελος της εργασίας. Παραδείγματα μιας τέτοιας αναδιάρθρωσης που αναβαθμίζουν τον παράγοντα εργασία θεωρείται ότι αποτελούν οι περιπτώσεις της "Τρίτης Ιταλίας" και της Toyota (Ιαπωνία) κατά δεύτερο λόγο, όπου οι τεχνικές της "άμεσης ανταπόκρισης" (JIT) και της "ολικής ποιότητας" (total quality control), δίνουν τη δυνατότητα στους εργαζομένους για ουσιαστική παρέμβαση στη διαδικασία παραγωγής. Απασχολούνται δε μόνιμα για όλη τους τη ζωή (job-for-life) ενώ, ακόμη, η επιχείρηση τους παρέχει τη δυνατότητα για μετεκπαίδευση και εξέλιξη εγκαινιάζοντας μια νέα δομή βιομηχανικών σχέσεων, πολύ κοντά σ' αυτό που ονομάσαμε "λειτουργική ευελιξία" (op.cit.: 11-12).

Στην αντίπερα όχθη βρίσκονται απόψεις συγγραφέων όπως ο A. Sayer (1986, 1990), η A. Pollert (1988a, 1988b), ο F. Murray (1983, 1987), ο R. Hyman (1987), η E. Schoenberger (1989a, 1989b), ο R. Schonberger (1987), οι A. Schoenberger και F. Martinelli (1989), η M. Mayer (1988, 1989), ο R. Dore (1988), ο T. Elger (1990). Γι' αυτούς, ανεξάρτητα από το ερώτημα για το αν οι νέες εξελίξεις αποτελούν απλή συνέχεια του γνωστού φορντιστικού προτύπου (Sayer 1986, 1989, Dore 1988), ή αντίθετα σηματοδοτούν μια νέα εποχή της ευέλικτης συσσώρευσης (Schoenberger 1988a, 1988b), αποτελεί γεγονός η χειροτέρευση της θέσης του κόσμου της εργασίας, μέσα από την εφαρμογή μορφών απασχόλησης και εργασιακών συμβολαίων, που εμπίπτουν άλλωστε σ' αυτό που ορίσαμε "αριθμητική ευελιξία".

Στην πρώτη περίπτωση (Sayer, Dore), υποστηρίζεται ότι οι επιπτώσεις για την εργασία από την εφαρμογή "συστημάτων της άμεσης

ανταπόκρισης" (JIT) σημαίνουν μείωση της απασχόλησης, εντατικοποίηση της εργασίας, αύξηση των άτυπων μορφών απασχόλησης και διακρίσεις φύλου, ηλικίας και εθνότητας στην αγορά εργασίας. Οι διακρίσεις αυτές, είτε γίνονται μέσα στο εσωτερικό της επιχείρησης, είτε με "εξωτερικοποίηση της παραγωγής" (externalisation of production), έχουν ως στόχο να κάνουν την επιχείρηση πιο ευέλικτη μέσα από τη μετάθεση του κόστους της οικονομικής στασιμότητας και των διακυμάνσεων της ζήτησης στον "κόσμο" της εργασίας (Sayer 1986: 66-68). Σε ακραίες περιπτώσεις, όπως αναφέρουν οι D. Leborgne και A. Lipietz (1988, 1990α, 19906), βρίσκονται περιπτώσεις παραγωγικών συστημάτων που βασίζονται σχεδόν αποκλειστικά στην ευελιξία αυξομείωσης των θέσεων απασχόλησης και της τιμής της εργασίας, στο δάθεμα της απόστασης ειδικευμένης και απο-ειδικευμένης εργασίας και στην παραπέρα εισαγωγή φορντιστικού τύπου αυτοματοποίησης στην παραγωγική διαδικασία, χωρίς όμως μέριμνα για τη συνολική αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Είναι φυσικά φανερό ότι τέτοιες περιπτώσεις αφορούν το πρότυπο της "αριθμητικής ευελιξίας" και αποτελούν ταυτόχρονα και μια επιστροφή στα πρότυπα του ταιηλορισμού περισσότερο, με παραπέρα απο-ειδίκευση της εργασίας, γι' αυτό και ονομάζονται από τους Leborgne και Lipietz "νεο-ταιηλορικά μοντέλα" ευελιξίας (neo-taylorism).

Στη δεύτερη περίπτωση (Schoenberger και Martinelli 1989, Schoenberger 1989α, 19896), η κάθετη απο-ολοκλήρωση (vertical disintegration) και γενικά οι διαδικασίες αποκέντρωσης, υποστηρίζεται ότι έχουν μειώσει σημαντικά τις δυνατότητες της εργασίας για διαπραγμάτευση (F. Murray 1987: 74), ενώ παράλληλα προάγουν παραπέρα την κατάτμηση της αγοράς εργασίας (labour market segmentation) ακόμη και σε περιοχές όπως η "Τρίτη Ιταλία" (Schoenberger and Martinelli 1989: 9). Στις περιπτώσεις αυτές, έχουμε μια επανεμπορευματοποίηση της μισθωτής σχέσης, δηλαδή όρους απασχόλησης και πληρωμής ανάλογους της απόδοσης των απασχολούμενων και σύμφωνα με τους νόμους της αγοράς. Αυτό μπορεί να σημαίνει για τους παραπάνω συγγραφείς, είτε ύπαρξη φθηνού και ευέλικτου συμβολαίου ανειδίκευτης εργασίας (περιφερειακού τύπου απασχολούμενοι), είτε ευέλικτο συμβόλαιο αλλά ειδικευμένης εργασίας. Οι περιοχές της υψηλής τεχνολογίας που αναφέρθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο λειτουργούν περισσότερο μέσα από υπεργολαβικές μορφές παραγωγής που, απορροφούν τα σοκ της αγοράς εκμεταλλευόμενες όμως βασικά την πλήρη απελευθέρωση (ευελικτοποίηση) της αγοράς εργασίας (Leborgne and Lipietz 1988, Scott 1992, Angel 1991). Στην δε Ιαπωνική περίπτωση, όπως σημειώνουν οι Aoki (1990) και Boyer (1990), εκτός από τους εργαζόμενους που απασχολούνται εφόρου ζωής, σημαντικός

είναι και ο αριθμός εκείνων που απασχολούνται με ευέλικτα συμβόλαια κυρίως από τις επιχειρήσεις ανάληψης υπεργολαβιών οι οποίες συνήθως επιτελούν τις λιγότερο ειδικευμένες εργασίες.

Θα πρέπει ακόμα να μνημονευτούν και οι περιπτώσεις εκείνες όπου διατηρούνται στοιχεία, κυρίως στους όρους απασχόλησης, που περιλαμβάνουν και χαρακτηριστικά του φορντιστικού εργασιακού προτύπου. Στη Σουηδία, επί παραδείγματι, υποστηρίζεται ότι επικρατούν περισσότερο άκαμπτες μορφές συμβολαίου μισθωτής σχέσης (*rigid contracts*) με συλλογικές διαπραγματεύσεις, ενεργό συμμετοχή των απασχολουμένων στις αποφάσεις της παραγωγής (*negotiated involvement*), προγράμματα επανεκπαίδευσης των εργαζομένων και πλήρη απασχόληση. Το μοντέλο αυτού του τύπου, που βασίζεται ιδιαίτερα σε εθνική και τοπική ιδιαιτερότητα, ονομάζεται στη διδλιογραφία "*kalmarian*" από το παράδειγμα της Σουηδικής επιχείρησης Volvo (Leborgne and Lipietz 1988, 1990α, 1990β).

Από την παραπάνω ανασκόπηση των υπάρχουσών ερμηνευτικών προσεγγίσεων γίνεται φανερή η εκτενής διχογνωμία που υφίσταται ανάμεσα στους συγγραφείς σχετικά με τις μορφές εργασιακής ευελιξίας που επικρατούν σήμερα. Το τελευταίο παράδειγμα της Volvo και μόνο αποδεικνύει πως κάθε χώρα ή και κάθε περιοχή συνιστά διαφορετικό παραγωγικό και ειδικότερα εργασιακό μοντέλο. "Τρίτη Ιταλία" στην Ιταλία, "*Kalmarian*" στη Σουηδία, Silicon Valley/high-tech στην Καλιφόρνια, Jutland στην Δανία, Βάδη-Βυτεμβέργη στην Γερμανία, Τουλούζη και Sophia-Antipolis στην Γαλλία, Silicon Glen στη Σκωτία, άξονας London-Cambridge-Bristol στην Αγγλία κτλ. συνιστούν όλα ετερογενή παραγωγικά συστήματα αυτοτροφοδοτούμενης και ενδογενούς συσσώρευσης και δυναμικής με διαφορετικές ιστορίες, θεσμικά πλαίσια, γεωγραφικές και εθνικές ιδιαιτερότητες, ιδιαίτερες ποιοτικά παραγωγικές εισροές σε κεφάλαιο, εργασία και τεχνολογία, αλλά και διαφορετικούς συνδυασμούς αυτών. Οι Amin (1989), Martin (1990) και ιδίως οι Salais και Storper (1992), έχουν ήδη κάνει τις πρώτες αναφορές σχετικά με την πολυμορφία και τον "ενδογενή" χαρακτήρα των νέων βιομηχανικών περιοχών.

Μετά την παραπάνω ενδελεχή βιβλιογραφική επισκόπηση, το επόμενο μέρος της έρευνας επικεντρώνεται στην Ελληνική περίπτωση και συγκεκριμένα στο παραγωγικό σύστημα της Ευρύτερης Περιοχής Θεσσαλονίκης (ΕΠΘ). Η χρησιμοποίηση των εννοιών της αριθμητικής και λειτουργικής ευελιξίας στα πλαίσια της "ευέλικτης επιχείρησης" θα καταδείξει τη γενικότερη μορφή της παραγωγικής και κυρίως εργασιακής δομής της ΕΠΘ, ενώ με την έρευνα πεδίου αποκαλύπτονται παραπέρα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ευελιξίας, έτσι ώστε να συνδεθούν οι

έννοιες που παρουσιάστηκαν στο πρώτο αυτό μέρος με τα εμπειρικά δεδομένα της έρευνας.

2. Έρευνα Πεδίου στην ΕΠΘ

2.1 Κλωστοϋφαντουργία και ένδυση στο παραγωγικό σύστημα της ΕΠΘ

Οι παραδοσιακές καταναλωτικές μεταποιητικές δραστηριότητες και κυρίως οι κλάδοι τροφίμων, ποτών, ένδυσης και κλωστοϋφαντουργίας, αποτελούν τον κύριο κορμό των παραγωγικών δραστηριοτήτων της ΕΠΘ και αυξάνουν συνεχώς το βάρος τους στην ανάπτυξη και οικονομία της περιοχής (Πελαγίδης 1990: 142). Στα τέλη της δεκαετίας του '80, στην ΕΠΘ, ο κλάδος της κλωστοϋφαντουργίας αποτελεί περίπου το 18.8% (αντί 14.9 το 1978), του συνολικού αριθμού των κλωστοϋφαντουργικών μονάδων και ο κλάδος της ένδυσης το 20.5% (αντί 14.8% το 1978), συνολικό ποσοστό μαζί γύρω στο 40% (Βαΐου κ.ά. 1991: 62). Τα παραπάνω ποσοστά φαίνονται να αυξάνονται σύμφωνα τουλάχιστον με τις νέες άδειες λειτουργίας βιομηχανικών καταστημάτων που δίνονται στην ΕΠΘ (Πελαγίδης 1990: 147). Στον τομέα της απασχόλησης, τα ποσοστά είναι ανάλογα: το ποσοστό απασχολουμένων στον κλάδο κλωστοϋφαντουργίας στην ΕΠΘ, ήταν 15.1% στο σύνολο της Ελλάδας (13.8% το 1978), ενώ στον κλάδο ένδυσης, το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 24.3% (19.8% το 1978) (Βαΐου κ.ά. 1991: 64). Αξιοσημείωτο ακόμη είναι το γεγονός ότι στην ΕΠΘ, οι νέες επιχειρήσεις - έτος ίδρυσης μετά το 1973 - ανήκουν κατά 82% σε κλάδους έντασης εργασίας και ιδιαίτερα στον κλάδο της ένδυσης (51%) (ο.π.: 64). Πρέπει ακόμη να επισημανθεί η έντονη εξωστρέφεια γενικότερα των επιχειρήσεων της Μακεδονίας με το σύστημα φασόν. Πρόκειται για 3000 περίπου επιχειρήσεις, στη συντριπτική τους πλειοψηφία βιομηχανία "παραδοσιακών αγαθών", που εξάγουν σχεδόν το 70% (68%) των πωλήσεων τους και μάλιστα με ρυθμούς ετήσιας αύξησης - των εξαγωγών - που προσεγγίζουν το 10%, ενώ το 55% των εξαγωγικών επιχειρήσεων ανήκουν στον κλάδο του ενδύματος και της κλωστοϋφαντουργίας (Κέρδος 1991).

Τέλος, είναι η τεράστια ανάπτυξη των υπεργολαβικών μορφών παραγωγής στην ΕΠΘ, που κάνει την έρευνα πεδίου ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, από την άποψη της σχέσης των νέων αυτών παραγωγικών δικτύων με την ευελιξία και γενικότερα με τις "νέες εξελίξεις". Πράγματι, όπως άλλωστε διαπιστώνουν και οι πρόσφατες εργασίες των Chadjimichalis και Vaiou (1990), Βαΐου κ.ά. (1991), αλλά και όπως επίσης διαπιστώνονται και από την έρευνα πεδίου παρακάτω το

ποσοστό παραγωγής φασόν στην συνολική αξία παραγωγής, ήταν πολλαπλάσιο του αντίστοιχου ποσοστού που αφορά το σύνολο της εγχώριας παραγωγής. Παρά το γεγονός ότι τα πιο πρόσφατα διαθέσιμα επίσημα στοιχεία αφορούν το έτος 1986 (Στατιστική Έρευνα Βιομηχανίας), οι περισσότεροι κλάδοι έχουν σημαντικά υψηλότερα ποσοστά φασόν στην ΕΠΘ - απ' ότι στο σύνολο της χώρας - με υποκλάδους αιχμής σ' αυτή την τάση, την ένδυση, τα βαφεία και τα φινιστήρια, την παραγωγή νημάτων και υφασμάτων από τεχνητό και φυσικό βαμβάκι και την πλεκτική. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά την ανάθεση φασόν, 64% των επιχειρήσεων, αναθέτουν φασόν και υπεργολαβίες, εκ των οποίων το 33% αναθέτει πάνω από το 60%. Όσον αφορά την ανάληψη φασόν, αυτή καλύπτει το 53% των επιχειρήσεων/υπεργολάβων, με το 80% απ' αυτές, ν' αναλαμβάνουν φασόν πάνω από το 60% της παραγωγής (Βαΐου κ.ά. 1991: 70-74, τ.3). Το ποσοστό αυτό πρέπει επίσης να συσχετιστεί με το χαμηλό ποσοστό της μισθωτής απασχόλησης στη Β. Ελλάδα, που φτάνει το 47.6% στην Κ.Δ. Μακεδονία, έναντι 49.3% στο σύνολο της χώρας για το έτος 1986 (Chadjimichalis and Vaiou 1990). Η έρευνα πεδίου, θα μας επιτρέψει να αναλύσουμε λεπτομερώς και να ερμηνεύσουμε την ακριβή μορφή των παραγωγικών δραστηριοτήτων και των εργασιακών δομών καθώς και τη σχέση τους με την ευελιξία και τις ιδιαίτερες μορφές της.

2.2 Έρευνα Πεδίου

Κάθε δείγμα είναι "αντιπροσωπευτικό", όταν εξάγεται από το σύνολο του πληθυσμού στον οποίο αναφέρεται και από τον οποίο απορρέει. Κατ' αυτόν τον τρόπο, εξασφαλίζεται η απόλυτη αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος, μ' άλλα λόγια διασφαλίζεται η εγκυρότητα της ανάλυσης και των αποτελεσμάτων που προκύπτουν από τη στατιστική επεξεργασία. Στην περίπτωση μας, ο προσδιορισμός του πληθυσμού, μολονότι "θεωρητικά" πολύ συγκεκριμένος, δηλαδή, στενά προσδιορισμένος στο παραγωγικό σύστημα της ΕΠΘ και στους κλάδους της κλωστοϋφαντουργίας και της ένδυσης, στην πράξη παρουσίασε εξαιρετικές δυσκολίες. Το φαινόμενο της "ατυπίας" είναι εξ' ορισμού μη καταγράψιμο ενώ, όλο και περισσότερο, εντοπίζονται παραγωγικές δραστηριότητες που διαχέονται ασυνάρτητα στο χώρο, παρά συγκροτημένα, δηλαδή στη στενή χωρική ενότητα μιας βιομηχανικής μονάδας, γεγονός που επίσης καθιστά εξαιρετικά δύσκολη την καταγραφή τους. Επομένως:

α) δεν μπορεί κανείς να έχει από την αρχή στη διάθεσή του το σύνολο του πληθυσμού, έτσι ώστε με στατιστικές μεθόδους να διασφαλιστεί ο μέγιστος βαθμός ομογενοποίησης και αντιπροσωπευτικότητας του δείγματος,

6) ακόμη και όταν εντοπίζονται οι επιχειρήσεις, στα σημεία των ερωτηματολογίων που τίθενται τα πιο “ευαίσθητα”, αλλά και καίρια για την έρευνά μας ζητήματα που αφορούν δραστηριότητες φασόν ή/και υπεργολαβίας, οι απαντήσεις ενέχουν τον κίνδυνο να είναι το λιγότερο μη ακριβείς. Για έναν όσο το δυνατόν ευρύτερο συνολικό πληθυσμό, χρησιμοποιήσαμε τους πιο πρόσφατους - τη χρονική περίοδο που η έρευνα πεδίου έλαβε μέρος - καταλόγους της ICAP (‘Ανοξη 1991), του Συνδέσμου Πλεκτικής Β. Ελλάδος, του Συνδέσμου Βιομηχανιών Βορείου Ελλάδος, του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου, Θεσσαλονίκης και του Συνδέσμου Πλεκτικής Βορείου Ελλάδος. Στον πιο πλήρη και έγκυρο αυτών, της ICAP, που άλλωστε περιλαμβάνει και τις πιο δυναμικές και γνωστές επιχειρήσεις, προσθέσαμε και αυτές των υπολοίπων καταλόγων, αποφεύγοντας φυσικά τις διπλοεγγραφές, κάνοντας διασταύρωση των εγγεγραμμένων επιχειρήσεων. Από ένα σύνολο επιχειρήσεων επιλέγησαν με τη βοήθεια ενός τυχαίου περιοδικού αριθμού, 215 επιχειρήσεις. Δηλαδή, από κάθε τετράδα επιχειρήσεων παίρναμε πάντα την πρώτη επιχείρηση. Πρέπει να τονιστεί ότι δεν έγινε διάκριση κατά μέγεθος επιχειρήσεων αφού στη μεγάλη πλειοψηφία τους, η επίσημη τουλάχιστον απασχόληση κυμαίνονταν σ’ όλες τις επιχειρήσεις του τυχαίου δείγματος που πήραμε, από 20 ως 99 απασχολούμενους. Επισημαίνεται δε ότι, οι “επιχειρήσεις” με απασχόληση 1-9 ατόμων ήταν ελάχιστες και ο αριθμός των ερωτηματολογίων που λάβαμε πίσω ήταν εντελώς οριακός (2) κάτι που φυσικά δεν μας επέτρεψε να οδηγηθούμε σε ειδικά συμπεράσματα γι’ αυτές ή να ακολουθήσουμε μια κατηγοροποίηση των επιχειρήσεων με βάση το μέγεθός τους. Άλλωστε, με δεδομένη την αυξανόμενη διάχυση των παραγωγικών δραστηριοτήτων, μια τέτοια κατηγοροποίηση που εγκλωβίζεται στο “επίσημο μέγεθος” των μονάδων, κινδυνεύει να είναι εκτός πραγματικότητας και αναχρονιστική, πολύ δε περισσότερο όταν ο σκοπός του ερωτηματολογίου είναι η διερεύνηση της διασποράς των παραγωγικών φαινομένων και της ευελιξίας. Τέλος, αναφέρεται ότι ο τελικός αριθμός των επιχειρήσεων που συμπλήρωσαν και επέστρεψαν το ερωτηματολόγιο, ήταν 43, ποσοστό γύρω στο 20% αυτών που συνολικά στείλαμε, δηλαδή ποσοστό ανταπόκρισης που αντιστοιχεί στο μέσο όρο ανάλογων ερευνών. Η έρευνα πεδίου πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1991.

Η συνολική εικόνα της βιομηχανίας της ΕΠΘ, αναλύεται πάνω σε ειδικούς άξονες/ομάδες μεταβλητών, έτσι δομημένους ώστε με βάση - φυσικά - τους όποιους συνδυασμούς συχνотήτων των μεταβλητών, να προκύπτουν ανάλογα συμπεράσματα/αποτελέσματα. Τονίζεται όμως στο σημείο αυτό ότι ο σκοπός της έρευνας πεδίου στους κλάδους της

κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης, δεν είναι μια ενδελεχής και σε βάθος ανάλυση των χαρακτηριστικών, των προβλημάτων και προοπτικών των κλάδων αυτών. Σκοπός μας είναι να εξετάσουμε το κατά πόσο η δυναμικότητα των κλάδων αυτών, οφείλεται σε ύπαρξη στοιχείων ευελιξίας και κυρίως τί είδους ευελιξία, με ποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, και υπό ποιούς όρους και συνθήκες. Επαναλαμβάνεται στο σημείο αυτό η υπόθεση της έρευνας ότι η όποια ανθεκτικότητα, δυναμικότητα και ευελιξία των κλάδων ένδυσης και κλωστοϋφαντουργίας στηρίζεται κυρίως στον παράγοντα εργασία.

Το ερωτηματολόγιο χωρίστηκε σε 4 ενότητες, τόσο για τους σκοπούς της στατιστικής ανάλυσης, όσο και για τις ανάγκες εξαγωγής συγκεκριμένων απαντήσεων, οι οποίες και θεωρούνται κρίσιμες για την ανάλυση και ερμηνεία της υπάρχουσας ευελιξίας στο παραγωγικό σύστημα της ΕΠΘ. Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι η ομαδοποίηση πήρε τη συγκεκριμένη μορφή και λόγω των απαντήσεων που έδωσαν οι επιχειρήσεις. Τέλος, για τη στατιστική επεξεργασία χρησιμοποιήθηκε το στατιστικό πακέτο SPSS/PC (1992), και συγκεκριμένα η τέταρτη έκδοσή του, που είναι και η πιο πρόσφατη. Η στατιστική μέθοδος που επελέγει ήταν η λεγόμενη “ανάλυση κατά συστάδες” (cluster analysis), καθώς οι απαντήσεις στις ερωτήσεις/μεταβλητές του ερωτηματολογίου, απαιτούσαν συγκεκριμένες τιμές, δηλαδή τιμές διακριτού/πεπερασμένου πλήθους, γεγονός που απέκλειε τη χρησιμοποίηση της “παραγοντικής ανάλυσης” (factor analysis).

2.2.1 Α ομάδα μεταβλητών: αγορές - ανταγωνισμός

Η πρώτη ομάδα των μεταβλητών επικεντρώθηκε κυρίως στο ερώτημα αν, πως και σε τι βαθμό οι εν λόγω επιχειρήσεις αντιλαμβάνονται τις “νέες εξελίξεις”, όσον αφορά κατ’ αρχήν γενικά τις διακυμάνσεις και νέες μορφές των αγορών και τη στρατηγική των επιχειρήσεων. Από τις απαντήσεις που δόθηκαν στις παρακάτω ερωτήσεις/μεταβλητές:

α) ποιοί είναι οι καθοριστικοί παράγοντες για μια ανταγωνιστική παρουσία των επιχειρήσεων στις διεθνείς αγορές (v.26),

β) αν υπάρχει ικανοποιητική ανταπόκριση των επιχειρήσεων στις διακυμάνσεις των αγορών (v.21),

γ) αν στα προϊόντα που ζητούνται αυξάνεται ο βαθμός διαφοροποίησης τους, μ’ άλλα λόγια, αν αυξάνεται η “γκάμα” (range) των προϊόντων που παράγονται (v.20), διαπιστώθηκε σημαντικότερη “κοινή συμπεριφορά”/σύγκλιση των επιχειρήσεων. Συγκεκριμένα, για τις παραπάνω μεταβλητές, στο δενδρόγραμμα 1 (βλ. παράρτημα), μπορούμε να παρατηρήσουμε ομαδοποίηση σε 2 ή και 3 ομάδες/συστάδες (groups/clusters), που “απαντούν” σ’ όλες τις μεταβλητές κατά τον ίδιο τρόπο

και με ελάχιστη απόκλιση. Στην πρώτη περίπτωση (2 συστάδες), 38 επιχειρήσεις/δείγματα ομαδοποιούνται σε μια συστάδα σε ικανοποιητική ευκλείδια απόσταση 10. Φαίνεται δε να συμπεριφέρονται - όσον αφορά τις απαντήσεις που δίνουν και στις τρεις μεταβλητές ταυτόχρονα - κατά τον ίδιο τρόπο, ενώ τρεις μόνο επιχειρήσεις/δείγματα “διαφοροποιούνται”. Υπολογίζοντας στη συστάδα των 38 επιχειρήσεων τις συντεταγμένες (τους), δηλαδή τις μέσες τιμές των παρατηρήσεων (centroid-κέντρο συστάδας), έτσι ώστε να δούμε για ποιές τιμές ομαδοποιούνται τα δείγματα στη συστάδα 38, παρατηρούμε ότι οι επιχειρήσεις απαντούν ως εξής:

- α) στον ανταγωνισμό μετρά όλο και περισσότερο η ποιότητα του προϊόντος, μαζί με τη μόδα και το “στύλ” που λανσάρει (v.26),
- β) οι επιχειρήσεις φαίνεται πως ανταποκρίνονται ικανοποιητικά στις εντεινόμενες διακυμάνσεις των αγορών (v.21), αλλά και
- γ) διαπιστώνουν μια συνεχή αύξηση των τύπων/ειδών προϊόντων που ζητούνται (v.20).

Μια πρώτη εκτίμηση λοιπόν μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε ότι οι επιχειρήσεις του κλάδου φαίνεται να αντιλαμβάνονται τα “νέα ρεύματα” στις αγορές και να αντιδρούν ικανοποιητικά, τουλάχιστον όπως κατ’ αρχήν υποστηρίζουν.

2.2.2 Β ομάδα μεταβλητών: Δίκτυο

Στην δεύτερη ομάδα μεταβλητών που συγκροτήσαμε με βάση πάντα τις απαντήσεις που μας δόθηκαν, προσπαθήσαμε να διερευνήσουμε την ύπαρξη δικτύου (network) στην ΕΠΘ, καθώς και να προσδιορίσουμε τα συστατικά στοιχεία και χαρακτηριστικά του. Οι ερωτήσεις οι οποίες συγκρότησαν την Β ομάδα μεταβλητών και στις οποίες λάβαμε πλήρης απαντήσεις, ήταν οι εξής:

- α) ποια η περιοχή προμήθειας πρώτων υλών (v.34),
- β) σε ποια περιοχή ανατίθεται φασόν (v.39),
- γ) ύπαρξη κοινής εταιρίας που να έχει ιδρυθεί από ένα σύνολο επιχειρήσεων, με σκοπό την παροχή υπηρεσιών παραγωγής, κατά το δια-επιχειρησιακό συνεργατικό πρότυπο της “Τρίτης Ιταλίας” (v.50),
- δ) χρησιμοποίηση υπηρεσιών παραγωγής από ανεξάρτητες εταιρίες (v.51),
- ε) συνεργασία με τοπικούς οργανισμούς σχετικούς με τον κλάδο ή μη (v.54),
- στ) ύπαρξη τύπων ευέλικτης τεχνολογίας (flexible technology), που να ευνοεί δημιουργία δικτύων και τι είδους; (v.14 - ενοποιημένη ερώτηση/απάντηση που αντιστοιχεί σε περισσότερες μεταβλητές).

Ακολουθώντας την ίδια στατιστική διαδικασία, σχηματίσαμε το δενδρόγραμμα 2, το οποίο και μας παρουσίασε μια βασική συστάδα 37 επιχειρήσεων/δειγμάτων, οι οποίες παρουσιάζουν όμοια “συμπεριφορά”, δίνουν δηλαδή τις ίδιες απαντήσεις στις ερωτήσεις/μεταβλητές που θέσαμε. Υπολογίζοντας πάλι το κέντρο της συστάδας 37, δηλαδή, τη μέση τιμή για κάθε μεταβλητή, πήραμε τα ακόλουθα αποτελέσματα: Οι επιχειρήσεις της συγκεκριμένης συστάδας, προμηθεύονται πρώτες ύλες από την περιοχή της ΕΠΘ και κατά δεύτερο λόγο από τους γύρω νομούς της Κεντρικής Μακεδονίας, αναθέτουν φασόν ή/και υπεργολαβία βασικά στην ΕΠΘ στους γύρω νομούς της Κεντρικής Μακεδονίας, δε χρησιμοποιούν γενικά ευέλικτη τεχνολογία, αν εξαιρέσει κανείς λίγες, μεγάλες σε μέγεθος κυρίως, μονάδες που χρησιμοποιούν CAD. Όσον αφορά τις υπηρεσίες παραγωγής, οι επιχειρήσεις του δείγματος, δεν έχουν ιδρύσει κοινές εταιρίες που να τους παρέχουν υπηρεσίες παραγωγής (κατά το πρότυπο της “Τρίτης Ιταλίας”), αλλά και γενικά, ελάχιστα χρησιμοποιούν τέτοιου είδους υπηρεσίες από ανάλογες, ανεξάρτητες εταιρίες. Τέλος, οι περισσότερες απ’ αυτές, δεν ανέπτυξαν, παρά σε ελάχιστες περιπτώσεις, κανενός είδους συνεργασία με - τοπικούς ή μη - κρατικούς οργανισμούς, όπως ο ΟΠΕ, το ΕΛΚΕΠΑ, ο Δήμος, κτλ., σε αντίθεση και πάλι με το παράδειγμα της “Τρίτης Ιταλίας”, όπου ο ρόλος των τοπικών φορέων, αποδεικνύεται καθοριστικός.

Μολονότι οι ερωτήσεις και οι απαντήσεις είναι αρκετά τυποποιημένες και στερεότυπες για τους ευνόητους λόγους της κωδικοποίησης και της στατιστικής επεξεργασίας ωστόσο, οι παραγωγικές δραστηριότητες φαίνεται πράγματι να εστιάζονται γεωγραφικά στην ΕΠΘ, όπως ανάθεση φασόν/υπεργολαβιών, προμήθεια πρώτων υλών, κτλ.. Όμως, υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις πως το όποιο παραγωγικό σύστημα στην ΕΠΘ, δεν είναι ούτε τύπου high-tech, αλλά ούτε και φαίνεται να παρουσιάζει στοιχεία “ευέλικτης εξειδίκευσης”, a la “Τρίτη Ιταλία”, όπου επιχειρήσεις συνιστούν κοινά δίκτυα, συνεργαζόμενες με τοπικούς φορείς, αντιπρόσωπους τύπου “imprannatori”, εταιρίες υπηρεσιών παραγωγής, κτλ.. Η πιο σημαντική ένδειξη πάντως που, όπως θα δούμε, ενισχύεται με την ολοκλήρωση των αποτελεσμάτων παρακάτω, είναι ότι οι παραγωγικές διασυνδέσεις έχουν “οριζόντιο” χαρακτήρα, δηλαδή, συνδέουν δραστηριότητες του ίδιου σχετικά επιπέδου ή διενεργούν απλές εργασίες για εξαγωγή φασόν, παρά παρουσιάζουν “κάθετες” δραστηριότητες επιχειρησιακής αλληλεγγύης και “τοπικής ολοκλήρωσης” (“Τρίτη Ιταλία”), ή περιλαμβάνουν εγκαταστάσεις και χρησιμοποίηση πληροφορικών δικτύων, συμβουλευτικών υπηρεσιών για τεχνική, διοικητική και οργανωτική υποστήριξη της παραγωγικής δραστηριότητας, κτλ.. Ωστόσο, σε ασφαλέστερα συμπεράσματα σχετικά με το χαρακτήρα του

παραγωγικού δικτύου, καθώς και των όρων και προϋποθέσεων λειτουργίας του, καταλήγουμε λίγο παρακάτω, με την ανάλυση των συστάδων που αφορούν τον παράγοντα εργασία. Άλλωστε, το σύνολο των επιχειρήσεων είναι έντασης εργασίας - ιδίως αυτές του κλάδου της ένδυσης - και μάλιστα από τις πρώτες ενδείξεις, με τεράστια ανάπτυξη του φασόν.

2.2.3 Γ ομάδα μεταβλητών: εργασία

Όσον αφορά τον παράγοντα εργασία, χωρίσαμε τις σχετικές μεταβλητές σε δύο ομάδες:

Εργασία “Εσωτερική”

Η πρώτη ομάδα μεταβλητών αφορά την εργασία μέσα στο εργοστάσιο. Η ανάλυση έδειξε ότι στις “μεσαίου” μεγέθους επιχειρήσεις με 20 ως 99 απασχολούμενους, που ήταν και η μεγάλη πλειοψηφία του συνόλου των δειγμάτων (v.27), η απασχόληση των γυναικών ως ποσοστό (%) του συνόλου της απασχόλησης, φτάνει περίπου το 75%-80% (v.28), ενώ ο βαθμός και το επίπεδο ειδίκευσής τους, χαρακτηρίζεται γενικά από μέτριο ως χαμηλό (v.30). Οι επιχειρήσεις που συγκροτούν την κυρίαρχη αυτή συστάδα (cluster) όμοιας “συμπεριφοράς” είναι 26 (δενδρόγραμμα 3). Σημειώνεται ότι 7 περιπτώσεις απορρίφθηκαν λόγω “χαμένων παρατηρήσεων” (missing values), ενώ άλλες 7 σχηματίζουν μια άλλη μικρότερη συστάδα η οποία διαφοροποιείται μόνο ως προς την τιμή της μεταβλητής v.30 - όπου σημειώνεται υψηλή σχετικά ειδίκευση εργαζομένων σε 7 επιχειρήσεις.

Εργασία “Εξω”

Η δεύτερη ομάδα μεταβλητών που συγκροτήθηκαν, παρουσιάζει ίσως και το μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Επιλέχθηκαν 8 μεταβλητές για να ερμηνεύσουν τη συμπεριφορά των δειγμάτων προς αυτές. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι εξής 4 από αυτές:

- α) ποιος ο λόγος ανάθεσης φασόν (v.42),
- β) πως πληρώνονται οι φασονιστές (v.46),
- γ) αν όταν αυξομειώνεται η ζήτηση, αυξομειώνεται ανάλογα και η ανάθεση φασόν/υπεργολαβίας (v.48) και
- δ) περιοχή ανάθεσης φασόν (v.39),

ήταν “σταθερές”, δηλαδή, δεν εμφάνισαν εξ’ αρχής καμία διαφοροποίηση στις απαντήσεις που δόθηκαν - γι’ αυτές - απ’ τις επιχειρήσεις/δείγματα. Έτσι, δεν υπήρχε λόγος να τοποθετηθούν μέσα στις μεταβλητές που υποβλήθηκαν σε στατιστική ανάλυση σε συστάδες. Πιο συγκεκριμένα, όλες αναθέτουν φασόν/υπεργολαβίες λόγω χαμηλότερου κόστους και δυνατότητας που τους δίνεται να ανταποκριθούν στις διακυμάνσεις της ζήτησης (v.42), αυξομειώνοντας την ανάθεση (φασόν/υπεργολαβίας) ανάλογα με τις “επιταγές” της ζήτησης (v.48),

ενώ οι φασονιστές/στριες, πληρώνονται πάντα με το κομμάτι (v.46). Η ανάθεση φασόν/υπεργολαβίας δίνεται σε φασονιστές/στριες ή επιχειρήσεις και ομάδες απασχολούμενων που γεωγραφικά τοποθετούνται στην ΕΠΘ ή το πολύ στους γύρω νομούς της Κεντρικής Μακεδονίας. Έτσι, στην ομάδα μεταβλητών “εργασία έξω φασόν”, περιλάβαμε τις εξής μεταβλητές:

- α) ποσοστό ανάθεσης φασόν (v.37),
- β) βαθμός ειδίκευσης εργαζομένων φασονιστών/στριών (v.38),
- γ) ποσοστό απασχολούμενων γυναικών (v.47),
- δ) τάσεις για ανάθεση φασόν (v.47) και
- ε) ενσωμάτωση ή όχι του φασονιστή/στριας στο εργοστάσιο (v.44).

Από τις απαντήσεις που λάβαμε σχηματίσαμε, πάντα με την ίδια στατιστική διαδικασία, το δενδρόγραμμα 4. Από το δενδρόγραμμα, μπορούμε να διακρίνουμε 2 περιπτώσεις:

- α) 2 συστάδες, η μία περιέχει 23 δείγματα και η άλλη 1,
- β) 3 συστάδες, η μία περιέχει 7 δείγματα η δεύτερη 16 και η τελευταία 1.

Επιλέγοντας την πρώτη περίπτωση, τα δείγματα/επιχειρήσεις, σχηματίζουν τη συστάδα 23 (για τις υπόλοιπες δεν έγινε δυνατή η επεξεργασία λόγω των - σκοπίμων - ελλείπων απαντήσεων των επιχειρήσεων), με κέντρα των μεταβλητών τους αριθμούς που αντιπροσωπεύουν τις εξής απαντήσεις: οι επιχειρήσεις αναθέτουν 25%-50% της συνολικής παραγωγής τους σε εξωτερικό φασόν (v.37), ενώ απαντούν ότι η ανάθεση φασόν σαφώς αυξήθηκε τα τελευταία χρόνια (v.47). Ακόμη, δεν ενσωματώνουν ποτέ τον/την φασονιστή/στρια στο εργοστάσιο, δηλαδή στην κύρια παραγωγική διαδικασία (v.44). Στη σχετική ερώτηση για το βαθμό ειδίκευσης των εργαζομένων, η απάντηση που δίνεται επιβεβαιώνει πως αυτός είναι χαμηλός (v.38). Τέλος, η απασχόληση γυναικών στο σύνολο του φασόν, φτάνει το 75% (v.43).

Πρέπει δε, για άλλη μια φορά να τονίσουμε ότι, ορισμένα μεγέθη είναι μάλλον αμφίβολης ακρίβειας, για τον γνωστό λόγο της απόκρυψης μεγάλου μέρους των παραγωγικών δραστηριοτήτων (παραοικονομία), όπως για παράδειγμα στην μεταβλητή v.37, όπου το ποσοστό ανάθεσης φασόν (ως 50% της συνολικής παραγωγής), εμφανίζεται αρκετά υποεκτιμημένο.

2.2.4 Άλλα αποτελέσματα

Προτού συνοψίσουμε τα αποτελέσματα από την ανάλυση κατά συστάδες, θεωρούμε χρήσιμο να παραθέσουμε κάποιες ενδιαφέρουσες

απαντήσεις, από τις υπόλοιπες ερωτήσεις που υποβλήθηκαν στις επιχειρήσεις/δείγματα, για να συμπληρωθεί καλύτερα η εικόνα για το παραγωγικό σύστημα της ΕΠΘ.

Η συντριπτική πλειοψηφία των επιχειρήσεων έχουν ιδρυθεί κατά την δεκαετία του '80, ή έστω κατά τα τέλη της δεκαετίας του '70. 33 στις 43 δηλώνουν ότι η παραγωγικότητά τους έχει αυξηθεί ή έστω ότι παραμένει σταθερή τα τελευταία 5 έτη (v.5), ενώ όλες σχεδόν υπεραμύνονται του σύγχρονου εξοπλισμού τους: 70% των οικονομικών μονάδων ανανέωσαν τα τελευταία 5 έτη σε ποσοστό πάνω από 50% τον εξοπλισμό τους (v.10). Έτσι, το μεγαλύτερο ποσοστό του εξοπλισμού τους, όπως υποστηρίζουν οι ίδιες, είναι σύγχρονο (v.12). Επισημαίνεται όμως ότι η όποια τεχνολογία εισάγεται σχεδόν πάντα από το εξωτερικό (v.18). Ποιοτικός έλεγχος του τύπου "έλεγχος ολικής ποιότητας" (TQC - Total Quality Control) δεν υφίσταται, αφού λείπουν άλλωστε οι ανάλογες οργανωτικές και τεχνολογικές προϋποθέσεις, όμως σχεδόν σ' όλες υπάρχει κάποιος υπεύθυνος για τον ποιοτικό έλεγχο (v.41). Οι μισές περίπου επιχειρήσεις εξάγουν το μεγαλύτερο σχεδόν μέρος των προϊόντων τους (v.25), ενώ το 1/3 αυτών δηλώνουν ότι αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα ανταγωνισμού στις διεθνείς αγορές από τις χώρες χαμηλού κόστους εργασίας (v.25). Αξιοσημείωτο είναι όμως το γεγονός πως μόνο 3 επιχ./σεις δηλώνουν ότι οι υψηλοί μισθοί είναι το βασικό στοιχείο που τους δημιουργεί προβλήματα ανταγωνιστικότητας (v.17), γεγονός που ενισχύει την εντύπωση ότι το κόστος εργασίας είναι χαμηλό. Ακόμη, οι περισσότερες επιχειρήσεις δείχνουν να αντιμετωπίζουν θετικά το μέλλον, και προετοιμάζονται για τις συνθήκες που απορρέουν από την κατάργηση της πολυϊνικής συμφωνίας και την παραπέρα εμβάθυνση της Ενιαίας Κοινοτικής Αγοράς (v.55 - v.56). Ενδιαφέρονται επίσης αρκετές (2/3 περίπου) να μετακινηθούν σε κάποιο βιομηχανικό πάρκο (v.52), ενώ σχεδόν όλες δείχνουν το ίδιο να ενδιαφέρονται για την ενδυνάμωση των συνδέσμων τους - για διεκδικητικές όμως κυρίως δραστηριότητες - και τη συμμετοχή σε κλαδικές εκθέσεις (v.53). Τέλος, το σύνολο σχεδόν των επιχειρήσεων επισημαίνει τον αρνητικό ρόλο του συστατικού οικονομικού περιβάλλοντος (βλέπε: Πελαγίδης 1994) και του κρατικού τομέα, τονίζοντας ιδιαίτερα προβλήματα χρηματοδότησης λόγω υψηλών επιτοκίων, αλλά και προβλήματα από την υπερτιμημένη δραχμή που επιτίθεται στην ανταγωνιστικότητα των ελληνικών εξαγωγών (v.57 ως v.59).

Τα αποτελέσματα του ερωτηματολογίου - συνδυαζόμενα και με τα συμπληρωματικά στατιστικά στοιχεία που παρατίθενται παρακάτω - καταδεικνύουν κατά τη γνώμη μας οριστικά τη μορφή ευελιξίας πάνω

στη οποία στηρίζεται η δυναμικότητα του παραγωγικού συστήματος της ΕΠΘ, και κατ' επέκταση ενός σημαντικού και μεγάλου κομματιού της ελληνικής βιομηχανίας. Μολονότι, ιδίως κατά την τελευταία πενταετία, εμφανίζονται στοιχεία εκσυγχρονισμού και γενικά προσπάθειες θετικής ανταπόκρισης στις "νέες εξελίξεις" (δλέπε Α ομάδα μεταδλητών), ο δυναμισμός του παραγωγικού συστήματος της ΕΠΘ, φαίνεται περισσότερο να βασίζεται στον παράγοντα εργασία, και ιδιαίτερα στην υποδαθμισμένη εκδοχή της. Έτσι, όπως άλλωστε έδειξε η έρευνα πεδίου που αφορούσε ιδιαίτερα την ΕΠΘ, ο δυναμισμός και η ευελιξία επιλεκτικών παραγωγικών δραστηριοτήτων, στο μεγαλύτερο μέρος της, φαίνεται ν' απορρέει από την αποδόμηση και διασπορά της παραγωγής σε φασόν εργασίες χαμηλής ειδίκευσης, και κόστους.

Ενδυνάμωση, αν όχι επιβεβαίωση των συμπερασμάτων μας, αποτελούν ανάλογα στοιχεία που αντλούνται από διεθνείς οργανισμούς, όπως η συνεχώς αυξανόμενη, για την Ελλαδική περιοχή, γυναικεία απασχόληση όπου για τη δεκαετία του '80 (1979-89), η μέση ετήσια αύξηση του γυναικείου πληθυσμού που - επίσημα - εργάζεται, έφτασε το 3.7%, ενώ στην ΕΟΚ ήταν μόλις 1.9% (OECD 1991: 30). Ειδικότερα για τους κλάδους της κλωστοϋφαντουργίας, ένδυσης και τροφίμων όπου συναντώνται σε μεγάλο ποσοστό στην ΕΠΘ, το 73% των επίσημα απασχολουμένων, είναι γυναίκες εργάτριες (ΚΕΠΕ 1991: 65). Επισημαίνεται το γεγονός αυτό διότι, σχετίζεται άμεσα: α) με τη χαμηλότερη αμοιβή της γυναικείας απασχόλησης, που φτάνει για τους κλάδους κλωστοϋφαντουργίας και ένδυσης, σύμφωνα με επίσημα στοιχεία, το 80% περίπου αυτής των ανδρών (ο.π.: 74), αλλά και β) με τις κακές συνθήκες εργασίας. Η δε εκτεταμένη έρευνα των Βαϊτου κ.ά. (1991), σε περιοχές της ΕΠΘ και με ερωτήματα διανεμημένα σε φασονιστές και ιδιαίτερα γυναίκες, επιβεβαιώνει τα παραπάνω για την ΕΠΘ.

Σύμφωνα με έρευνα της Werner International (1990), για την περίοδο 1984-1988, το ωριαίο κόστος της επίσημης εργασίας στην ελληνική κλωστοϋφαντουργία, υπολογίζεται ότι παρέμεινε στάσιμο, λίγο κάτω από τα 4.5 δολ. την ώρα - και για τα δύο φύλα - ενώ σ' όλες τις άλλες χώρες, συμπεριλαμβανομένων και των χωρών της Ν.Α. Ασίας, η ωριαία αποζημίωση των εργατών αυξήθηκε σημαντικά, γεγονός που επιβεβαιώνει τις εξελίξεις όσον αφορά το χαμηλό κόστος εργασίας στην Ελλάδα. Στην εργασία του για λογαριασμό των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, ο Ζ. Papadimitriou (1991) τονίζει ότι οι αμοιβές των εργαζομένων στον κλάδο της ένδυσης, ιδιαίτερα στην ΕΠΘ, είναι αρκετά χαμηλότερες σε σχέση με αυτές του συνόλου της βιομηχανίας. Παράλληλα, η αύξηση

ευέλικτων συμβολαίων απασχόλησης, δείχνει να είναι πολύ υψηλότερη για την Ελλάδα απ' ό τι στις άλλες Ευρωπαϊκές χώρες, έστω και μέσα από "επίσημα" μόνο στοιχεία. Η προσωρινή απασχόληση για το διάστημα 1983-88 στην Ελλάδα, ήταν περίπου 18%, ενώ ο μέσος όρος αύξησης για τις χώρες της ΕΟΚ ήταν μόλις 9.6% (ΕΟΚ 1990: 104). Σε σχετική έρευνα στο *European Economy* (1991), για τις εξελίξεις στην αγορά εργασίας στην Κοινότητα, αναφέρεται ότι, η ελληνική περίπτωση διακρίνεται για την ευελιξία στις προσλήψεις και απολύσεις καθώς και για την ευελιξία επέκτασης δραστηριοτήτων υπεργολαβίας/φασόν, ενώ το εργατικό κόστος θεωρείται χαμηλό πρόβλημα στον Ελλαδικό χώρο, σε σύγκριση με τον Κοινοτικό μέσο όρο. Η αυξημένη παραγωγικότητα και κερδοφορία λοιπόν που "ομολογούν" οι περισσότερες επιχειρήσεις στην ΕΠΘ στο ερωτηματολόγιο, πρέπει να αποδοθεί βασικά στο χαμηλό κόστος εργασίας, αφού η "ατυπία" και η διάχυση της παραγωγικής διαδικασίας έξω από το εργοστάσιο, φαίνεται να αποτελούν τον καθοριστικό παράγοντα για τους χαμηλούς μισθούς.

Συμπεράσματα

Όπως διαπιστώθηκε από το ερωτηματολόγιο, και ειδικότερα από τις ομάδες/ενότητες συστάδων "δίκτυο" και "εργασία έξω φασόν", στην ΕΠΘ βρίσκεται ένα δυναμικό παραγωγικό σύστημα. Η επεξεργασία και τα αποτελέσματα του ερωτηματολογίου, δείχνουν πράγματι το είδος του δυναμισμού και της ευελιξίας του εν λόγω παραγωγικού συστήματος. Αναμφισβήτητα, με δεδομένη την απουσία, σχεδόν καθ' ολοκληρίαν, τόσο οικονομικών και κοινωνικών μορφών δια-επιχειρησιακής αλληλεγγύης, όσο και "ευέλικτων τεχνολογικών συστημάτων" (CAM, CIM, κτλ.), που θα έδιναν τη δυνατότητα στο παραγωγικό σύστημα μιας δυναμικής και επιθετικής τεχνολογικής ευελιξίας βασισμένης σε αναβαθμισμένη εργασία, σε νέες τεχνολογικές δομές και οικονομικά και κοινωνικά πρότυπα, ο παράγοντας εργασία αναδεικνύεται καθοριστικός για τη φύση και το χαρακτήρα της βιομηχανικής δυναμικής στη περιοχή της Θεσσαλονίκης. Στη γεωγραφική αυτή ενότητα υπάρχει πράγματι ένα σχετικά οργανωμένο παραγωγικό δίκτυο που ξεκινά κιόλας από την προμήθεια των εισροών για τις επιχειρήσεις, και ολοκληρώνεται με τη διοχέτευση τελικών προϊόντων στις διεθνείς κυρίως αγορές. Όμως η παραγωγική δραστηριότητα αυτή καθ' αυτή, βασίζεται σε χαμηλού κόστους εργασία, κυρίως χαμηλής ή έστω μέτριας ειδίκευσης και παραγωγικής ικανότητας. Η διάχυση της εργασιακής διαδικασίας έξω από το εργοστάσιο με τη μορφή του φασόν/υπεργολαβίας, έχει σαν σκοπό την ανταπόκριση των επιχειρήσεων στις νέες, ασταθείς και

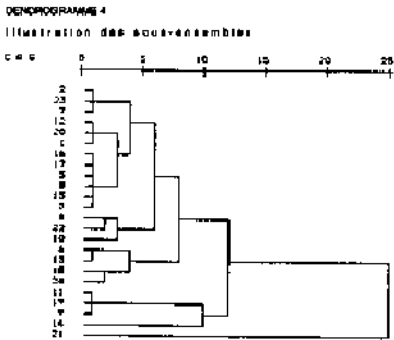
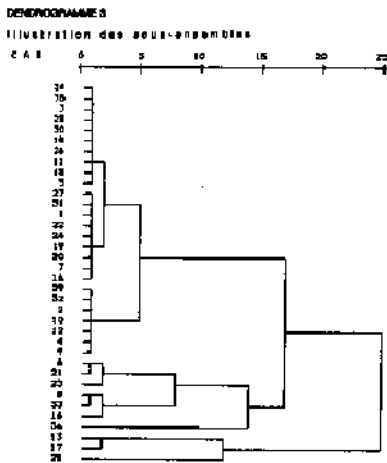
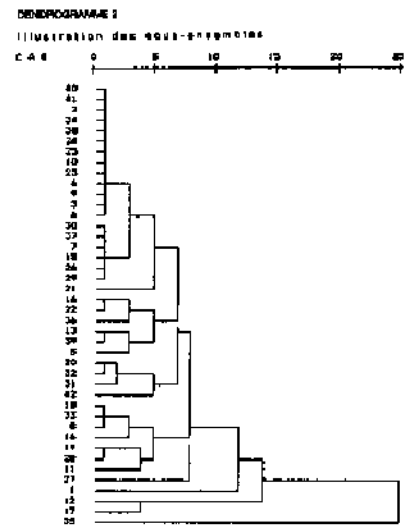
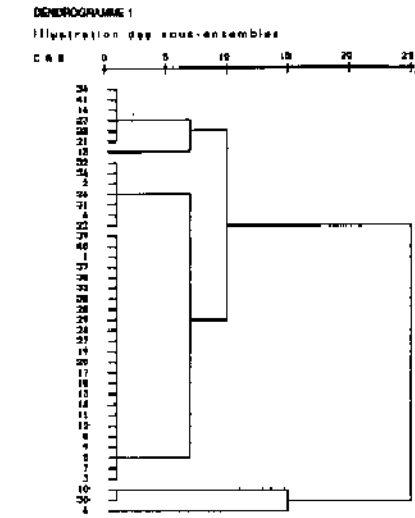
αδέβαιες αγορές. Αν και η ανταπόκριση αυτή φαίνεται επί του παρόντος να είναι ικανοποιητική, ωστόσο βασίζεται σε συνθήκες πολύ εύθραυστες και μάλιστα συνθήκες με συγκεκριμένα όρια.

Η ταιηλορική εξωτερίκευση της παραγωγής σε μεγάλο ποσοστό (μέθοδος φασόν), επιτρέπει στις επιχειρήσεις να προσαρμόζονται στις διακυμάνσεις των αγορών, με βασικά αριθμητική όμως ευελιξία και ιδιαίτερα περιφερειακή εργασία δ τύπου σύμφωνα με το πρότυπο της "ευέλικτης επιχείρησης" του Atkinson. Η πληρωμή με το κομμάτι και η χαμηλή αμοιβή και ειδικευση εργασίας, η προσωρινή και μερική απασχόληση, όπως και η αριθμητική ευελιξία στα συμβόλαια, η αυξομείωση της εργασίας φασόν σύμφωνα με τις διακυμάνσεις της ζήτησης, η απουσία κοινωνικής ασφάλισης, περίθαλψης και εκπαιδευτικής μέριμνας για τους εργαζόμενους-φασονιστές και γενικά η κυριαρχία της "άτυπης παραγωγής", επιτρέπουν τη διατήρηση της ανταγωνιστικότητας των κλάδων που εξετάστηκαν στο εν λόγω παραγωγικό σύστημα. Αλλά από την άλλη όμως, οριοθετούν τους περιορισμένους ορίζοντές τους. Η κυριαρχία του παραγωγικού συντελεστή εργασία στην υποβαθμισμένη μορφή της και ο παραπάνω συνδυασμός στοιχείων αριθμητικής ευελιξίας, συνθέτουν μια πρώτη εικόνα του ιδιαίτερου χαρακτήρα του παραγωγικού συστήματος της ΕΠΘ, που μάλιστα φαίνεται να προσιδιάζει περισσότερο τις αναλύσεις και θέσεις των λεγόμενων "σκεπτικιστών" συγγραφέων σχετικά με τον χαρακτήρα των νέων παραγωγικών συστημάτων. Οι περιφερειακοί - δ τύπου - εργαζόμενοι φαίνεται ν' αποτελούν την βασική "ενδογενή" κινητήριο δύναμη της "ευέλικτης συσσώρευσης", αλλά και της προσαρμογής του εν λόγω παραγωγικού συστήματος στις διακυμάνσεις των αγορών και στις "νέες εξελίξεις". Για πόσο ακόμη όμως;

Σημειώσεις

- Ερωτηματολόγιο, απαντήσεις, στατιστική μέθοδος και επεξεργασία βρίσκονται στη διάθεση κάθε ενδιαφερόμενου από το συγγραφέα του άρθρου.
- Τα "ν" μέσα στο κείμενο αντιπροσωπεύουν τις ερωτήσεις στο ερωτηματολόγιο.

Παράρτημα: Δενδρογράμματα

Βιβλιογραφία

- Amin, A. (1989): "Flexible Specialisation and Small Firms in Italy: Myths and Realities", *Antipode*, Vol. 21, No. 1 (April).
- Angel, D. P. (1991): "High-technology Agglomeration and the Labour Market: The Case of Silicon Valley", *Environment and Planning A*, Vol. 23, pp. 1501-1516.
- Aoki, M. (1990): "A New Paradigm of Work Organisation and Co-ordination? Lessons from Japanese Experience", in S.A. Marglin and J. B. Schor (eds), *The Golden Age of Capitalism. Re-interpreting the Post-war Experience*. Oxford: Clarendon press.
- Atkinson, J. (1985): "Flexibility, Uncertainty and Manpower Management", IMS Report No. 89, Univ. of Sussex.
- Βαϊου, Ν. κ.ά. (1991): *Διάχυτη Εκδιомηχάνιση στο Π.Σ.Θ. και στο Ε.Π.Θ.: Επιπτώσεις στην Ανάπτυξη της Πόλης*. Θεσσαλονίκη: Οργανισμός Ρυθμιστικού Θεσσαλονίκης, τόμος 3.
- Bagnasco, A. (1981): "Labour Market, Class Structure and the Regional Formations in Italy", *IJURR*, Vol. 5, No. 1.
- Best, M. (1990): *The New Competition*. London: Polity press.
- Brusco, S. (1982): "The Emilian Model: Productive De-centralisation and Social Integration", *Cambridge Journal of Economics*, 6, pp. 167-184.
- Brusco, S. (1986): "Small Firms and Industrial Districts. The Experience of Italy", in D. Keeble and E. Wever (eds): *Small firms and Regional Development in Europe*, London: Croom Helm.
- Chadjimichalis, K. and Vaiou, D. (1990): "Flexible Labour Markets and Regional Development in Northern Greece", *IJURR*, Vol. 14, No. 1.
- Dore, R. (1988): *Flexible Rigidities*. London: Athlone press.
- Elger, T. (1990): "Technical Innovation and Work Organisation in British Manufacturing in the '80s: Continuity, Intensification or Transformation?", *Work, Employment and Society*, Special Issue, pp. 67- 101.
- EOK (1990): *Η Απασχόληση στην Ευρώπη*. Βουξέλλες: EOK.
- European Economy (1991): *Developments on the Labour Market in the Community*. No. 47, Brussels: EEC.
- Hansen, N. (1991): "Factories in Danish Fields: How High-Wage, Flexible Production Has Succeeded in Peripheral Jutland", *International Regional Science Review*, Vol. 14, No. 2, pp. 109-132.
- Harvey, D. (1990): *The Condition of Postmodernity*. London: Basil Blackwell (2nd edition).
- Hyman, R. (1987): "Flexible Specialization: Miracle or Myth?", in R. Hyman and W. Streeck (eds): *New Technology and Industrial Relations*. London: Basil Blackwell.
- ICAP (1991): *Ετήσια Οικονομική Έκθεση και Οικονομικός Οδηγός*. Αθήνα: ICAP.
- Jacques, M. (1988): "Marxists See a Future in Consumerism". *The Independent* (4/1/1989).
- Kaplinsky, R. (1988a): "Restructuring the Capitalist Labour Process: Some Lessons from the Car Industry", mimeo (IJURR 1989).
- Kaplinsky, R. (1988b): "Restructuring the Capitalist Labour Process: Implications for

- Administrative Reform", IDS Bulletin, Vol. 19, No. 4, Univ. of Sussex.
- ΚΕΠΕ (1991): *Η Ισότητα των Δύο Φύλων*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Κέρδος (1991): *Αφιέρωμα στις Εξαγωγές (7-7-91)*.
- Κομνηνός, Ν. (1990): "Τοπική Ευελιξία και βιομηχανική Κρίση στην Ελλάδα", Τύπος, No. 1.
- Λαγόπουλος, Α. κ.ά. (1985): *Η Βιομηχανία στην Θεσσαλονίκη*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ
- Leborgne, D. and Lipietz, A. (1988): "New Technologies, New Modes of Regulation: Some Spatial Implications", *Environment and Planning D: Society and Space*, Vol. 6, p.263-280.
- Leborgne, D. and Lipietz, A. (1990a): "How to Avoid a Two-Tier Europe", *Labour and Society*, Vol. 15, No. 2.
- Leborgne, D. and Lipietz, A. (1990b): "Post-Fordism: Conceptual Fallacies and Open Issues", paper presented in the Conference: Pathways to Industrialization and Regional Development in the 1990's, LA: UCLA (14-18 March).
- Lyberaki, A. (1988): *Small Firms and Flexible Specialisation in Greek Industry*. D.Phil. Thesis. Brighton: University of Sussex.
- Martin, R. (1990): "Flexible Futures and Post-Fordist Places: Comments on Pathways to Industrialization and Regional Development in the 1990s - An International Conference", *Environment and Planning a*, Vol. 22, No. 10.
- Mayer, M. (1988): "The Changing Conditions for Local Politics in the Transition to Post-Fordism", International Conference on Regulation Theory, Barcelona (16-18 June).
- Mayer, M. (1989): "Local Politics: From Administration to Management", paper presented in the Cardiff Symposium.
- Mackintosh, M. and Wainwright, H. (1987): *A Taste of Power: The Politics of Local Economics*. London: Verso.
- Morris, A. S. and Lowder, S. (1992): "Flexible Specialisation: The Application of Theory in a Poor-Country Context; Leon, Mexico", *IJURR*, Vol. 16, No. 2, pp.190-201.
- Mulgen, G. (1988): "The Power of the Weak", *Marxism Today* (December).
- Murray, F. (1983): "The Decentralisation of Production - the Decline of the Mass-Collective Worker?", *Capital and Class*, 19.
- Murray, F. (1987): "Flexible Specialisation in the Third Italy", *Capital and Class*, 33.
- Murray, R. (1985): "Benetton Britain", *Marxism Today* (November).
- Murray, R. (1987): *Breaking with Bureaucracy: Ownership, Control and Nationalisation*. London: Published by CLES (also in NLR 164).
- Murray, R. (1988a): "From Fordism to Flexibility. The Place of Retailing", paper presented in the Symposium on: Microelectronics Revolution and Regional Development, Labour Organisation and the Future of Post-Industrial Societies, Milano (April 11-13).
- Murray, R. (1988b): "Life after Henry", *Marxism Today* (October).
- Murray, R. (1991a): *Local Space: Europe and the New Regionalism*. London: CLES Publications.

- Murray, R. (1991b): "The State After Henry", *Marxism Today* (May).
- OECD (1991): *Historical Statistics 1961-89*. Paris: OECD.
- Papadimitriou, Z. (1991): "Assessment of Prospects in Anthropocentric Production Systems in Greece", *APS Research Paper Series*, Brussels: EEC.
- Pelagidis, T. (1989): *Southern Europe in the Era of Post-Fordism: The case of Greece*. M.Phil. Thesis. Brighton: University of Sussex.
- Πελαγίδης, Θ. (1990): "Κλαδική Δομή και Μέγεθος Επιχειρήσεων στην Ευρύτερη Περιοχή Θεσσαλονίκης", στο: Ν. Κομνηνός κ.ά. *Τεχνότοποι και Επιστημονικά Πάρκα*. Αθήνα: ΓΓΕΤ 2175/88.
- Pelagidis, T. (1993): *L'Economie Politique de l'Adaptation Industrielle: La Flexibilite dans l'Industrie Grecque*. These de Doctorat. Paris: Universite Paris VIII.
- Pelagidis, T. (1994): "Economic Policies in Greece During 1990-1993: An Assessment", paper presented at the Center for European Studies, Harvard University, November 30. Also: CES Harvard Working paper # 46 (forthcoming in: *Journal of Modern Greek Studies*, Oct. 1995).
- Πελαγίδης, Θ. Επιμ. (1994): *Η Νέα Παγκόσμια Οικονομία*. Αθήνα: Εξάντας.
- Piore, M. and Sabel, C. (1984): *The Second Industrial Divide*. New York: Basic Books.
- Piore, M. and Sabel, C. (1987): "Italian Small Business Development: Lessons for U.S. Industrial Policy", in: J. Zysman and L. Tyson (eds) *American Industry in International Competition*. Ithaca: Cornell Univ. press.
- Pollert, A. (1988a): "Dismantling Flexibility", *Capital and Class* (Spring).
- Pollert, A. (1988b): "The Flexible Firm: Fixation or Fact?", *Work, Employment and Society*, Vol. 2, No. 3, pp.281-316.
- Sabel, C. (1982): *Work and Politics*. Cambridge Mass: Cambridge Univ. Press.
- Sabel, C. (1987): "Changing Models of Economic Efficiency and Their Implications for Industrialization in the Third World", in: A. Foxley et al. *Development, Democracy and the Art of Trespassing: Essays in Honor of A. O. Hirshman*. Notre Dame Indiana: Univ. of Notre Dame Press.
- Sabel, C. (1989): "Flexible Specialisation and the Re-emergence of Regional Economies", in: P. Hirst and J. Zeitlin (eds) *Reversing Industrial Decline?*. New York: Berg.
- Salais, R. and Storper, M. (1992): "The Four Worlds of Contemporary Industry", *Cambridge Journal of Economics* 16, pp. 169-193.
- Sayer, A. (1986): "New Developments in Manufacturing: The Just-In-Time System", *Capital and Class* 28 (Spring).
- Sayer, A. (1989), "Post-fordism in Question", *IJURR* No 13(4), pp. 666-95.
- Schmitz, H. (1989): "Flexible Specialization - A New Paradigm of Small-Scale Industrialization?", *IDS Discussion paper* 261.
- Schoenberger, E. (1988), "From Fordism to Flexible Accumulation: Technological Competitive Strategies and International Location", *Environment and Planning D: Society and Space*, Vol. 6, pp.245-262.
- Schoenberger, E. (1989a): "Thinking About Flexibility: A Response to Gertler", In: *Trans. Inst. Br. Geogr. N.S.* 14, pp.98-108.

- Schoenberger, E. (1989b): "Some Dilemmas of Automation: Strategic and Operational Aspects of Technological Change in Production"; *Economic Geography*, Vol. 65, No. 3 (July).
- Schoenberger, E. and Martinelli, F. (1989): "Oligopoly is Alive and Well: Notes for a Broader Discussion on Flexible Accumulation", *Colloquium on: New Industrial Spaces: An International Survey*. Paris: Univ. Pantheon Sorbonne (21-21 March).
- Schonberger, R. (1987): "Frugal Manufacturing", *Harvard Business Review* (Sept-Oct).
- Scott, A. J. (1992): "Low-wage Workers in a High-technology Manufacturing Complex: The Southern Californian Electronics Assembly Industry", *Urban Studies*, Vol. 29, No. 8, pp. 1231-1246.
- Solinas, G. (1982): "Labour Market Segmentation and Workers' Careers: The Case of the Italian Knitwear Industry", *Cambridge Journal of Economics*, No. 4.
- SPSS/PC (1992): *Cluster Analysis* cpt. 20 (4th version).
- Totterdill, P. (1989a): "Local Economic Strategies as Industrial Policy: A Critical Review of British Developments in the 1980s", *Economy and Society*, Vol. 18, No. 4 (November).
- Totterdill, P. (1989b), "Industrial Restructuring and Social Change: The Dawning of a New Era of Flexible Accumulation?" (mimeo), Durham: University of Durham.
- Werner International (1990): *The Hourly Labour Cost in Textiles Industry*. W. I., Athens.
- Zeitlin, J. (1987): "The Third Italy: Interfirm Cooperation and Technological Innovation" (mimeo).